

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ КОРИННИХ НАРОДІВ НА МІЖНАРОДНОМУ УНІВЕРСАЛЬНОМУ РІВНІ

ENSURING THE CULTURAL RIGHTS OF INDIGENOUS PEOPLES AT THE INTERNATIONAL UNIVERSAL LEVEL

Батвіньєв В.О., аспірант
кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті охарактеризовано положення міжнародно-правових актів універсального характеру щодо закріплення культурних прав корінних народів і меншин (Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р., Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р., Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. тощо). Вказано, що корінні народи і меншини мають право брати активну участь у культурному житті; вільно встановлювати свій культурний розвиток; не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення їхньої культури; право на дотримання і відродження своїх культурних традицій та звичаїв; право на збереження, контроль, охорону і розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань та форм культурного вираження тощо. Акцентовано увагу на діяльності контрольних правозахисних органів Організації Об'єднаних Націй у сфері забезпечення культурних прав корінних народів і меншин. Вказано, що корінні народи стикаються зі специфічними проблемами, пов'язаними з культурою, що посилюються асиміляційною політикою, практикою та стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру. Підкреслено, що розвиток може бути сталим лише в тому випадку, якщо він визначається цінностями людей, яких він зачіпає, враховує їхні прагнення, захищає їхнє надбання та охоплює їхню спадщину в усіх її вимірах. Зазначено щодо посилення «реформування та інтеграції трьох складових сталого розвитку», зокрема, шляхом додавання культури як четвертої складової сталого розвитку. Зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: вразливі особи, культура, права людини, самовизначення, сталий розвиток.

The article characterises the provisions of international legal acts of the universal character on the regulation of the cultural rights of indigenous peoples and minorities (the Universal Declaration of Human Rights of 1948, the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights of 1966, the International Covenant on Civil and Political Rights of 1966, the Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries of 1989, the Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities of 1992, the United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples of 2007, etc.). It is pointed out that indigenous peoples and minorities have the right to actively participate in cultural life; to freely determine their cultural development; not to be subjected to forced assimilation or influence with the aim of destroying their culture; the right to observe and revitalise their cultural traditions and customs; the right to preserve, control, protect and develop their cultural heritage, traditional knowledge and traditional cultural expressions, etc. Attention is drawn to the activities of United Nations human rights monitoring bodies in the field of ensuring the cultural rights of indigenous peoples and minorities. It points out that indigenous peoples face specific cultural challenges, which are exacerbated by assimilationist policies, practices and development strategies that fail to take culture into account or do so inadequately. It is emphasized that development can only be sustainable if it is guided by the values of the people it affects, takes into account their aspirations, protects their heritage and embraces their heritage in all its dimensions. It notes that the "reform and integration of the three pillars of sustainable development" should be strengthened, in particular by adding culture as a fourth pillar of sustainable development. Conclusions are drawn.

Key words: vulnerable persons, culture, human rights, self-determination, sustainable development.

Постановка проблеми: Культурні права є вираженням людської гідності та невідмінною умовою її поваги. Вони охороняють права кожної особи окремо і разом з іншими, а також права груп людей на розвиток та вираження своєї людської природи, світогляду і сенсів, які вони надають існуванню та розвитку людини за допомогою, зокрема, цінностей, поглядів, переконань, мов, знань, мистецтва і соціальних інститутів [1]. Забезпечення культурних прав, зокрема права на участь у культурному житті, має важливе значення для існування та реалізації інших прав і свобод такої вразливої категорії населення як корінні народи і меншини.

Корінні народи нерідко зазнають дискримінації і несправедливого ставлення, пов'язаного з їхньою культурною самобутністю, формами самовираження та спадщиною, а також з використанням їхніх традиційних земель, території і культурних та природних ресурсів [2].

Як зазначив Кулвіндер Сінгх Гілл (Kulwinder Singh Gill) ідентичність корінних народів побудована на їхній культурі, традиціях та особливому способі життя, що відрізняє їх від основної маси населення. Через свій статус меншини та особливий спосіб життя вони завжди зазнавали дискримінації і були позбавлені можливості повною мірою користуватися своїми правами з боку основного населення та держави, де вони проживають. Відмова корінним народам у їхніх культурних правах вважається найбільш стійкою формою дискримінації [3].

Означене свідчить про актуальність обраної тематики та необхідність її подальшого дослідження.

Стан дослідження. Окремі аспекти, присвячені питанням забезпечення прав людини, зокрема в галузі культури, захисту вразливих категорій населення, особливо корінних народів і меншин, висвітлювалися в наукових працях українських і зарубіжних учених, серед яких: А. Войціховський, С. Карвацька, В. Мицик, М. Медведєва, Л. Невара, Є. Реньов, Т. Сироїд, Л. Фоміна, Ana Filipa Vrdoljak, Kulwinder Singh Gill та ін. Разом з тим, питання забезпечення культурних прав корінних народів і меншин на міжнародному рівні потребує й надалі ґрунтовного дослідження у світлі сучасних викликів і загроз.

Мета статті полягає в розкритті положень міжнародно-правових актів та практики контрольних правозахисних органів щодо забезпечення культурних прав корінних народів і меншин.

Виклад основного матеріалу. Право на участь у культурному житті гарантується в положеннях низки міжнародно-правових актів, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 року (ст. 27), Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 року (ст. 15), Конвенція про права осіб з інвалідністю 2006 р. (ст. 30), Міжнародна конвенція про захист прав усіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей 1990 р. (ст. 7) тощо.

Крім того, окремі питання, які стосуються культурних прав закріплені спеціальними міжнародними актами в галузі захисту прав корінних народів і меншин.

Так, Конвенцією про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя в незалежних країнах (Конвенція 169), прийнятою 27 червня 1989 року Генеральною конференцією Міжнародної організації праці на її сімдесят шостій сесії, передбачено, що уряди несуть відповідальність за проведення, за участю відповідних народів, узгодженої і систематичної діяльності щодо захисту прав цих народів та встановлення гарантій поваги до їхньої цілісності. Така діяльність включає заходи, зокрема спрямовані на: сприяння повному здійсненню соціальних, економічних і культурних прав цих народів за поваги до їхньої соціальної та культурної самобутності, їхніх звичаїв, традицій та інститутів (ст. 2). Крім того, відповідно до статті 4 Конвенції передбачено, що за необхідності, можуть застосовуватися спеціальні заходи для охорони осіб, які належать до відповідних народів, їхніх інститутів, власності, праці, культури та довкілля [4].

У Декларації про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин (резолюція 47/135 Генеральної Асамблеї ООН від 18 грудня 1992 року) проголошено право осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних і мовних меншин, мають користуватися досягненнями своєї культури, сповідувати свою релігію та відправляти релігійні обряди, а також користуватися своєю мовою в приватному житті та публічно, вільно і без втручання або дискримінації в будь-якій формі. Особи, що належать до меншин, мають право брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті (ст. 2) [5].

Важливе значення для захисту культурних прав корінних народів відіграє Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів (резолюція 61/295) 2007 року, яка містить низку положень, присвячених питанню забезпечення прав корінних народів у сфері культури. Зокрема, статтею 3 закріплено, що корінні народи мають право на самовизначення та в силу цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно здійснюють свій економічний, соціальний і культурний розвиток. Крім того, в Декларації проголошено право корінних народів зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути, зберігаючи при цьому своє право, якщо вони того бажають, на повну участь у політичному, економічному, соціальному та культурному житті держави (ст. 5); право не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення їхньої культури (ст. 8); право на дотримання та відродження своїх культурних традицій і звичаїв, що включає в себе право на збереження, захист та розвиток колишніх, нинішніх і майбутніх форм прояву їхньої культури, таких, як археологічні та історичні об'єкти, пам'ятники матеріальної культури, малюнки, обряди, технології, образотворче і виконавське мистецтво, література (ст. 11); право на збереження, контроль, охорону та розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження, а також проявів їхніх наукових знань, технологій та культури, включаючи людські і генетичні ресурси, насіння, ліки, знання властивостей фауни та флори, традиції усної творчості, літературні твори, малюнки, спорт та традиційні ігри, а також образотворче та виконавське мистецтво; право на збереження, контроль, захист і розвиток своєї інтелектуальної власності на таку культурну спадщину, традиційні знання і традиційні форми вираження культури (ст. 31) тощо [6].

Варто також акцентувати увагу на значенні статті 27 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 року (далі – МПГПП 1966 р.) [7] у захисті культурних прав корінних народів і меншин, яка, на думку Ана Філіпа Врдоляк (Ana Filipa Vrdoljak), незважаючи на кількість застережень з моменту її включення до Пакту, відіграла вирішальну роль у визначенні культурних прав меншин і корінних народів у міжнародному праві [8].

Так, статтею 27 МПГПП 1966 р. гарантовано, що в тих країнах, де існують етнічні, релігійні та мовні меншості, особам, які належать до таких меншостей, не може бути відмовлено в праві разом з іншими членами тієї ж групи користуватися своєю культурою, сповідувати свою релігію і виконувати її обряди, а також користуватися рідною мовою [7].

Розглядаючи питання щодо зобов'язань держав-учасниць за статтею 27 МПГПП 1966 р., Комітет ООН з прав людини у своєму Загальному коментарі зазначив, що хоча права, захищені статтею 27, є правами особистості, вони, у свою чергу, залежать від здатності групи меншини зберігати свою культуру, мову чи релігію. Відповідно, позитивні заходи з боку держав можуть бути необхідними для захисту ідентичності меншини і прав її членів користуватися та розвивати свою культуру і мову та сповідувати свою релігію спільно з іншими членами групи (п. 6.2). Комітет також зауважив, що культура проявляється в багатьох формах, включаючи особливий спосіб життя, пов'язаний з використанням земельних ресурсів, особливо у випадку корінних народів. Це право може включати такі традиційні види діяльності, як рибальство чи полювання, а також право жити в заповідниках, які охороняються законом (п. 7) [9].

Разом з тим, незважаючи на триваючі зусилля міжнародного співтовариства і держав та значні зрушення у сфері захисту прав людини корінних народів, які відбулися за останні десятиліття, культурні права залишаються найменш зрозумілою категорією, яка є основою їхньої ідентичності. Права корінних громад продовжують перебувати під загрозою порушень, приклади яких можна знайти в нав'язуванні «культурної гегемонії», що сягає корінням у колоніальні часи, а асиміляційні практики залишаються руйнівними для їхнього існування [3].

У зв'язку з цим, питання щодо дотримання прав, гарантованих статтею 27 МПГПП 1966 р. досліджувалося Комітетом ООН з прав людини в низці справ.

Перші скарги за статтею 27, які розглядав Комітет, були подані окремими корінними жителями, які стверджували, що внаслідок правил членства, створених або дозволених державою, їм було відмовлено в повному членстві в групі корінного населення, до якої вони належали. Першими справами, в яких Комітет застосував статтю 27 МПГПП 1966 р. були *Lovelace v. Canada* та *Kitok v. Sweden* [10].

Так, у 1977 році, Сандра Лавлейс, народжена індіанка Малісіт, подала скаргу проти Канади, оскільки після виходу заміж за неіндіанця вона втратила свій племінний статус відповідно до Акта Канади про індіанців. Значна частина її претензій була зосереджена на гендерній дискримінації та нерівному поводженні, оскільки індіанські чоловіки, які одружилися з неіндіанками, мали право зберегти свій племінний статус. Разом з тим, вона також стверджувала, що Канада не змогла захистити її право на культуру, гарантоване статтею 27 МПГПП 1966 р. Комітет з прав людини розглянув цю справу в 1981 році та дійшов висновку, що факти справи, які встановлюють, що Сандрі Лавлейс було відмовлено в законному праві на проживання в заповіднику, свідчать про порушення Канадою статті 27 Пакту.

У рішенні йшла мова про те, що держави можуть обмежувати індивідуальне право на культуру, однак лише в тому випадку, коли такі обмеження мають «розумне та об'єктивне виправдання і відповідають іншим положенням Пакту» [10; 11].

В іншій справі, за повідомленням Анні Ереля та Юні Няккялярві (*Anni Äärelä and Jouni Näkkäljärvi*) проти Фінляндії, заявники стверджували про порушення ст. 27 у зв'язку з тим, що апеляційний суд дозволив лісозаготівлю та будівництво доріг у районі Каріселкя (*Kariselkä*), що в поєднанні з одночасним скороченням допустимого поголів'я оленів є запереченням їхнього права користуватися своєю культурою у спільноті з іншими саамами [12].

Розглядаючи вказане повідомлення, Комітет наголосив на тому, що заявники є представниками культури меншин і оленярство є важливим елементом їх культури. Разом з тим, указавши на те, що з авторами та іншими ключовими групами зацікавлених сторін проводилися консультації щодо еволюції планів лісозаготівель, які були частково змінені у відповідь на критику з їх сторони, Комітет дійшов висновку про недостатність інформації для того, щоб мати можливість зробити незалежні висновки щодо фактичної важливості території для землеробства та довгострокового впливу на сталість землеробства, а також наслідків відповідно до статті 27 Пакту. Відповідно, вирішуючи питання щодо порушення статті 27 Пакту 1966 р., Комітет не зміг установити неспроможності держави-учасниці належним чином захистити право скаргників користуватися саамською культурою, що становило б порушення статті 27 Пакту [12].

Також важливо зазначити щодо діяльності Комітету ООН з економічних, соціальних і культурних прав у досліджуваній сфері, який неодноразово акцентував увагу на неналежному дотриманні культурних прав корінних народів і меншин та надавав у зв'язку з цим рекомендації державам, за підсумками дослідження періодичних доповідей.

Так, у Заключних зауваженнях щодо другої періодичної доповіді Камбоджі Комітет висловився щодо відсутності інформації про конкретні заходи, вжиті для забезпечення поваги до культурної різноманітності та участі в культурному житті корінних народів, а також про заходи щодо розвитку їх традицій, мов і культури та у зв'язку з цим рекомендував вжити необхідних заходів для посилення захисту культурних прав і поваги до культурної різноманітності; сприяти створенню сприятливих умов для корінних народів, щоб вони могли зберігати, розвивати, виражати і передавати свою самобутність, історію, культуру, мови, традиції та звичаї, а також підтримувати свій духовний зв'язок зі своїми землями, територіями і ресурсами [13].

У Заключних зауваженнях щодо третьої періодичної доповіді Китаю Комітет акцентував увагу на повідомленнях про те, що етнічні меншини стикаються з серйозними обмеженнями в реалізації свого права на участь у культурному житті, включаючи право на використання та викладання мов меншин та навчання історії і культури. Комітет також висловив стурбованість повідомленнями про широкомасштабну кампанію з викорінення культури Тибету і мови, а також загалом про руйнування мовної самобутності етнічних меншин за допомогою проведеної державою-учасницею політики асиміляції, відомої як «китаїзація».

У зв'язку з цим, Комітет висловив рекомендацію державі-учасниці вжити всіх необхідних заходів з метою забезпечення повного і необмеженого здійснення народами та меншинами їх права на повне володіння своєю культурною самобутністю і участі у культурному житті, забезпечити можливість використання та застосування на практиці своєї мови та культури [14].

Варто також акцентувати увагу на тому, що багато корінних народів стикаються й зі специфічними проблемами, пов'язаними з культурою, такими як загрози їхній культурній цілісності, особливому способу життя та мовам, що часто посилюються стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру [2]. Беззаперечно, культурні права є невід'ємним елементом сталого розвитку. Разом з тим, розвиток може бути сталим лише в тому випадку, якщо він визнається цінністю людей, яких він зачіпає, і сенсами, які вони надають своєму існуванню, враховує їхні прагнення, захищає їхнє надбання та охоплює їхню спадщину в усіх її вимірах [15].

Як зазначила Спеціальний доповідач у галузі культурних прав, в сучасних стратегіях сталого розвитку культурним правам відводиться лише другорядна роль. На відміну від соціального, економічного та екологічного компонен-

тів, культурний розвиток не визнають як один із несучих стовпів сталого розвитку, а вплив розвитку на культурні права рідко стає предметом оцінки. Крім того, в планах соціального розвитку та викорінення бідності, зазвичай, ігнорується культурне розмаїття [16].

Так, наприклад, прагнення виконати завдання 8.9 Цілей у сфері сталого розвитку, що стосується сприяння сталому туризму, який створює робочі місця і сприяє розвитку місцевої культури та виробництву місцевої продукції, перетворило культуру батва на атракціон для туристів. У зв'язку з чим, вони здійснюють свої культурні практики лише з метою їхньої демонстрації іноземцям і туристам, в ім'я прибутку, хоча сама громада батва не отримує належної частки програмного фінансування [16].

У зв'язку з цим, Комітет з економічних, соціальних і культурних прав заявив, що розвиток, який не суперечить праву на участь у культурному житті, вимагає проведення конструктивних консультацій з тими, чий спосіб життя і права можуть бути порушені, включаючи корінні народи, меншини, сільськогосподарських працівників, жінок і молодь, а також всебічного та ефективного залучення цих суб'єктів. Повага прав на консультування та участь допомагає гарантувати дотримання культурних прав усіх людей у процесі розвитку, а також створює простір для реалізації підходів до розвитку, що враховують культурні особливості [16].

Крім того, в Декларації корінних народів Африки щодо сталого розвитку та Ріо+20 представники корінних народів Африки, які зустрілися для підготовчої зустрічі щодо сталого розвитку та обговорення цілей й основних питань для корінних народів до Ріо+20, заявили про існування нагальної потреби в посиленні «реформування та інтеграції трьох складових сталого розвитку», зокрема, шляхом додавання культури як четвертої складової сталого розвитку [17].

Висновки. Культурні права, зокрема, право на участь у культурному житті закріплені в положеннях універсальних і спеціальних міжнародно-правових актів, як-от: Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права 1966 р., Міжнародний пакт про громадянські і політичні права 1966 р., Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племенний спосіб життя в незалежних країнах 1989 р., Декларація про права осіб, що належать до національних або етнічних, релігійних та мовних меншин 1992 р., Декларація Організації Об'єднаних Націй про права корінних народів 2007 р. тощо. Означеними актами закріплено низку культурних прав корінних народів і меншин, серед яких: право користуватися досягненнями своєї культури; право брати активну участь у культурному, релігійному, громадському, економічному та державному житті; право зберігати і зміцнювати свої особливі політичні, правові, економічні, соціальні та культурні інститути; право не піддаватися примусовій асиміляції або впливу з метою знищення культури; право на дотримання і відродження своїх культурних традицій та звичаїв; право на збереження, контроль, охорону та розвиток своєї культурної спадщини, традиційних знань і форм культурного вираження тощо. Суттєвий внесок у сфері захисту культурних прав корінних народів і меншин здійснюють контрольні правозахисні механізми Організації Об'єднаних Націй – Комітет з прав людини і Комітет з економічних, соціальних і культурних прав – шляхом прийняття заключних зауважень, за підсумками дослідження періодичних доповідей держав та розгляду повідомлень щодо ймовірних порушень прав, гарантованих статтею 27 МПГПП 1966 р.

Крім того, існуючі загрози щодо дотримання культурних прав корінних народів часто посилюються стратегіями розвитку, які не враховують або недостатньо враховують культуру, оскільки на відміну від соціального, економічного та екологічного компонентів, культурний розвиток не визнають як один із несучих стовпів сталого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights A/73/227. URL: <https://docs.un.org/en/A/73/227> (дата звернення: 10.04.2025).
2. UNESCO policy on engaging with indigenous peoples. URL: https://unesdoc.unesco.org/in/documentViewer.xhtml?v=2.1.196&id=p::usmarcdef_0000262748&file=/in/rest/annotationSVC/DownloadWatermarkedAttachment/attach_import_836565dc-3b02-4953-854f-f4358f32bc3f%3F_%3D262748eng.pdf&locale=en&multi=true&ark=/ark:/48223/pf0000262748/PDF/262748eng.pdf#%5B%7B%22num%22%3A55%2C%22gen%22%3A0%7D%2C%7B%22name%22%3A%22XYZ%22%7D%2C0%2C624%2Cnull%5D (дата звернення: 10.04.2025).
3. Singh Gill, Kulwinder. Right to Cultural Identity of Indigenous Peoples Under International Human Rights Law. *NUSRL Journal of Human Rights*. 2020. Vol. I. URL: https://papers-ssrn-com.translate.goog/sol3/papers.cfm?abstract_id=4636848&x_tr_sl=en&x_tr_tl=uk&x_tr_hl=uk&x_tr_pto=sc (дата звернення: 10.04.2025).
4. Convention concerning Indigenous and Tribal Peoples in Independent Countries (1989). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/162030> (дата звернення: 10.04.2025).
5. Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities adopted 18 December 1992 by General Assembly resolution 47/135. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/declaration-rights-persons-belonging-national-or-ethnic> (дата звернення: 10.04.2025).
6. United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples, resolution adopted by the General Assembly on 13 September 2007, 61/295. URL: <https://docs.un.org/en/A/RES/61/295> (дата звернення: 10.04.2025).
7. International Covenant on Civil and Political Rights of 1966. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/ProfessionalInterest/ccpr.pdf> (дата звернення: 10.04.2025).
8. Vrdoljak Ana Filipa. Self-Determination and Cultural Rights. *Cultural Human Rights* / F. Francioni and M. Scheinin, eds. Leiden: Martinus Nijhoff, 2008. Pp. 41-78. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1142804 (дата звернення: 10.04.2025).
9. General Comment adopted by the Human Rights Committee under Article 40, Paragraph 4, of the International Covenant on Civil and Political Rights, No. 23(50) (art. 27), CCPR/C/21/Rev.1/Add.5. URL: <https://docs.un.org/en/CCPR/C/21/Rev.1/Add.5> (дата звернення: 10.04.2025).
10. Engle K. The Elusive Promise of Indigenous Development: Rights, Culture, Strategy. Duke University Press, 2010. 418 p. URL: <https://dokumen.pub/the-elusive-promise-of-indigenous-development-rights-culture-strategy-0822347504-9780822347507.html> (дата звернення: 10.04.2025).
11. Sandra Lovelace v. Canada (Communication No. 24/1977): Human Rights Committee Views CCPR/C/13/D/24/1977. URL: <https://juris.ohchr.org/casedetails/286/en-US> (дата звернення: 10.04.2025).
12. Anni Äärelä and Jouni Näkkäläjärvi v. Finland (Communication No. 779/1997): Human Rights Committee Views CCPR/C/73/D/779/1997. URL: <https://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=yGoUbh%2FNG3wbU%2Fu0bOOJ%2FVUoews%2FGQ6gc%2FPe0cKDdxbl7DGBmttq4pdlkceTnOArutAA71wLLeLgX8wi4plw%2FQrJfpdVxIOGfUh1D6lIfBA%3D> (дата звернення: 10.04.2025).
13. Concluding observations on the second periodic report of Cambodia E/C.12/KHM/CO/2. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/KHM/CO/2> (дата звернення: 10.04.2025).
14. Concluding observations on the third periodic report of China, including Hong Kong, China, and Macao, China E/C.12/CHN/CO/3. URL: <https://docs.un.org/en/E/C.12/CHN/CO/3> (дата звернення: 10.04.2025).
15. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Alexandra Xanthaki (Development and cultural rights: the international governance) A/78/213. URL: <https://docs.un.org/en/A/78/213> (дата звернення: 10.04.2025).
16. Report of the Special Rapporteur in the field of cultural rights, Alexandra Xanthaki (Development and cultural rights: the principles) A/77/290. URL: <https://docs.un.org/en/A/77/290> (дата звернення: 10.04.2025).
17. Declaration of Indigenous Peoples of Africa on Sustainable Development and Rio+20. URL: <https://rightsandresources.org/blog/declaration-of-indigenous-peoples-of-africa-on-sustainable-development-and-rio20/> (дата звернення: 10.04.2025).